

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

A karabahi örmény menekültek és a multilateralizmus válsága

Armenian Refugees in Karabakh and the Crisis of Multilateralism

ABSTRACT: Up to 120 thousand Armenians from Nagorno-Karabakh were forced to flee their homes in September 2023 after Azerbaijan launched an all-out offensive against the separatist region and resolved the decades long conflict through military force. Prospects for the refugees' repatriation under safety guarantees are faint since the Russian peacekeeping mission and the Joint Russian-Turkish Monitoring Center was shut down. The violent conflict resolution and the plight of the refugees might be viewed as symptoms of a global phenomenon, the crisis of multilateralism and international law.

Keywords: Nagorno-Karabakh, refugee studies, internationalism, multilateralism

Bevezetés

2023 szeptemberében Azerbajdzsán erőszakkal állította helyre területi integritását. Az egynapos karabahi összecsapások során örmény oldalról 198 katona és 25 civil, köztük öt gyermek veszítette életét, s 244-en megsebesültek, köztük 76 civil.¹ Azerbajdzsán részéről a bakui kormányzat Egészségügyi Minisztériuma 192 halotról, köztük egy civil áldozatról, valamint 512 sebesültről adott számot.² A hadműveletekben öt orosz békefenntartó is életét veszítette.³ A szakadár karabahi

* A szerző történész, a Magyar Külügyi Intézet vezető kutatója. E-mail: peter.kranitz@hiia.hu

¹ Արդարադատության նախարարության հետևանքադրույթի 223 անձ, որոնցից 5-ն՝ անչափահաս. Բյուրասյան. *Արևիկայի* (online), 2024. január 5. <https://armenpress.am/eng/news/1127400.html> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)

² Antiterror tadbirlərində 192 hərbcı, 1 mülki şəxs şəhid olub, 511 hərbcı yaralanıb. *Report. az* (online), 2023. szeptember 17. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycan-respublikasi-sehiyye-nazirliyinin-melumat/> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)

³ Минобороны сообщило о гибели российских миротворцев в Нагорном Карабахе. *Tass* (online), 2023. szeptember 20. <https://tass.ru/armiya-i-opk/18799477> (Letöltés ideje: 2024.

örmény hatóságok feloszlatták önmagukat, s ezzel lezárult a *de facto* független, ám nemzetközileg el nem ismert, szakadár Hegyi-Karabah (Arcahi) Köztársaság (örményül: Արցախի Հանրապետություն)⁴ mintegy harmincéves története. A harcok következtében több mint százezer ember kényszerült elhagyni otthonát és menekült Örményországba. A konfliktus eszkalációját nem követte békekötés, sőt, egy újabb pusztító háború fenyegeti a szomszédos államok lakosságát.

Tanulmányomban egy, a közelmúlt fejleményeire való, rövid kitekintést követően, a karabahi menekültek örményországi státuszát és humanitárius helyzetét ismertetem, majd ennek kontextusában a konfliktusrendezés és a nemzetközi jog, általában a multilateralizmus és az internacionalizmus válságos helyzetére igyekszem felhívni a figyelmet. Mivel a menekültek helyzete e tanulmány megjelenése idején is dinamikusan változik, s az azzal kapcsolatos egyes statisztikai adatok nem elérhetők a szélesebb nyilvánosság számára, bizonyos adatsorok felkutatása során kénytelen voltam közvetlenül a menekültek ellátását végző örményországi kormányhivatalokhoz és nemzetközi szervezetekhez fordulni.

A tanulmány keretei nem teszik lehetővé a karabahi konfliktus történeti háttérének átfogó ismertetését, így pusztán a 2020-as második karabahi háborúig tekint vissza, s mivel a konfliktus emberi oldalát, a menekültek helyzetét tette meg vizsgálódásai középpontjának, sem a háború geopolitikai kontextusa feltárására, sem hadtudományi szempontú elemzésére nem vállalkozik.

Katasztrófa Karabahban: háború, vesztégzár és menekülés (2020–2023)

A 2020-as második karabahi háború hat hete során (szeptember 27. – november 10.) az azeri hadsereg visszafoglalta a három évtizeddel korábban, az első karabahi háborúban örmény kézre került területek mintegy háromnegyedét, az egykori Hegyi-Karabah Autonóm Terület déli részeit egészen a történelmi Karabah Kánság fővárosáig, Şuşáig (örményül: Սուսի/Շուշի), valamint a Karabahot övező hét megszállt terület csaknem teljes egészét.⁵ A 2020-as háború során visszafoglalt

február 16.)

⁴ Az örmény szavak magyar transliterációja során elvettem a szakirodalomban általánosan elterjedt, az Örmény Tanulmányok Nemzetközi Egyesülete (Association Internationale des Études Arméniennes) által népszerűsített Hübschmann–Meillet–Benveniste-féle latin betűs átírási szabályzatot, s az örmény hang- és betűkészlethez legközelebb álló magyar megfelelőekkel átirát alakot alkalmaztam, hasonlóan az orosz nevek magyar átiratának Asbóth Oszkár 1890. évi rendszere óta meghonosodott rendszeréhez. A beazonosíthatóság jegyében, mindazonáltal, minden esetben feltüntettem a tulajdonnevek hivatalos, örmény betűs elnevezését is.

⁵ E területek azeri és örmény megnevezései különböznek, magyar átirattal és eredeti írásmóddal, a fenti sorrendben váltakozva, a következők: Kəlbəcər járás (rayonu), avagy Sahumján/

területeken, különösen az egykori Autonóm Terület határain belül eső részeken, a hadműveleteket megelőzően jelentős számú, akár 40 000 fős civil lakosság élt, míg a szakadár köztársaság teljes területén, a sztepanakerti (Khankendi/Ստեփանակերտ) örmény hatóságok közlése szerint összesen 145 ezren éltek.⁶

Az összecsapásoknak az orosz intervenció vetett váratlanul véget. A 2020. novemberi, moszkvai megállapodás – az orosz békefenntartók által nyújtani vélt biztonsági garancia hitében – lehetővé tette az örménység fizikai jelenlétének és önálló közigazgatásának fennmaradását Karabahban.⁷ A hadműveletek, valamint az azeri fennhatóság részleges visszaállítása következtében mindazonáltal a karabahi örmény lakosság túlnyomó többsége, mintegy százezer fő, már ekkor menekülni kényszerült otthonából – többségük azonban a moszkvai megállapodást követően visszatért otthonába. Mintegy 45 000 ember azonban a harcok következtében hontalanná vált, többségük Örményországban és Hegyi-Karabah ekkor még örmény kézen maradt területein, kisebb részük Oroszországban és az Amerikai Egyesült Államokban keresett menedéket.⁸

A következő kényszermigrációs-, ezúttal belső menekülthullámot (IDP) a 2022. szeptember 12–14. közötti hadműveletek okozták. Azerbajdzsán védelmi erői ekkor átlépték a szovjet időszakban fennállott országhatárokat, s elfoglaltak mintegy 140 négyzetkilométer, stratégiaileg kulcsfontosságú, magaslati területet a határok mentén. A harcoknak örmény részről 233 halálos áldozata volt, köztük négy civil, míg azeri oldalon 80 fegyveres veszítette életét.⁹ Az összecsapások három dél- és délkelet-örményországi tartomány (örményül: marz/մարզ), Szjunik/Մյուսիք, Vajoc Dzor/Վայոց Ձոր és Geharkunik/Գեղարքունիք területét és lakosságát érintették. A hadműveletek idején a hatóságok 2700 lakost telepítettek ki,

Ծառույձա՛ն տարման (örményül: srdzsán/շրջան); Laçın, Qubadlı és Zəngilan járások, avagy Kasatah/Բաշաբաթ տարման; Cəbrayıl és Füzuli járások, avagy Hadrut/Հարրութ տարման; valamint Ağdam járás, amely részben Martuni/Մարտունի տարման területével feleltethető meg.

⁶ *Ներդրողի Ուղեցույց*. (N. n.) Ստեփանակերտ: Արցախի Ներդրումային Հիմնադրան, 2011. 4–6.

⁷ A megállapodás szövegét közölte az *Armenpress* örmény hírügynökség: Опубликован официальный текст заявления премьер-министра Армении, президентов России и Азербайджана. *Արմենպրես* (online), 2020. november 10. <https://armenpress.am/rus/news/1034480/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

⁸ Արցախը փախստականների համար ապաստարանների հարցով դիմել է Ռուսաստանին. *Լուրերը: առաջին լրատվական պիք* (online), 2020. december 23. <https://www.1lurer.am/hy/2020/12/23/> Արցախը-փախստականների-համար-ապաստարանների-հարցով-դիմել-է-Ռուսաստանին/383805 (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

⁹ Սահմանազատումը չպետք է վերածվի ՀՀ-ի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու գործիքի. ԱԳ նախարար. *Ազատություն Ռադիոկայան* (online), 2022. december 1. <https://www.azatutyun.am/a/32157594.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.); Azerbaijan's casualties in tensions on Armenian border rise to 80 — ministry. *TASS* (online), 2022. szeptember 17. <https://tass.com/world/1509321> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

majd szeptember 19-ig további 4900-at, köztük 2000 gyermeket. 46 település 192 lakóháza, két iskolája és egy kórháza rongálódott meg. A Nemzetközi Vöröskereszt becslése szerint a kitelepítettekkel együtt, a három megye területén összesen mintegy 160 ezer embert érintettek közvetlenül a hadműveletek. Az összecsapásokat és a megszállást követő bizonytalan helyzet jelentette fenyegetettség következtében jelentős belső kényszermigrációs hullám indult meg Örményország déli és délkeleti területeiről a belső országrészek, elsősorban a főváros irányába. Hat hét alatt mintegy 90 ezren indultak útnak, akik közül mintegy 20 ezren kvázi-menekült helyzetben találták magukat. A 2020-as háború és a 2022-es összecsapások következtében összesen mintegy kétszázezer menekült érkezett Jerevánba, illetve a nyugati és az északi országrészekbe.¹⁰

A humanitárius katasztrófa következő állomása a 2022. december 14-én kezdődött blokád volt, amely a Karabahot Örményországgal és egyben a külvilággal összekötő egyetlen útvonalra, a lacsini folyosóra vont vesztegzárral hermetikusan zárta el a szakadár karabahi területeket. 2023. március 22-től kezdődően Azerbajdzsán elvágta a szakadár terület gázellátását is, s a nyár beköszöntével, ahogy a terület áramfejlesztését biztosító erőmű víztározójában megkezdődött az apadás, rendszeressé váltak az áramkimaradások. A vesztegzáron 2023. június 15-ig mindössze a Nemzetközi Vöröskereszt segélyszállítmányait és a sürgős orvosi beavatkozásra szoruló betegeket szállító mentőautók, valamint az orosz békefenntartók járművei juthattak át, ám az azt követő három hónap során a zárlat teljessé vált.¹¹ Egyre súlyosabbá vált az élelmiszer- és gyógyszerhiány, s augusztusra befutottak a krónikus alultápláltság következtében elhunytakról szóló híradások.¹²

A blokádot eleinte klímavédő civilek akciójának álcázták. A civilruhás tüntetők azzal magyarázták tettüket, hogy az örmény-karabahi határ közelében folyó ércbányászat természetromboló hatása ellen tüntetnek. Transzparensreikre olyan szlogeneket írtak, mint „Стоп экоцид” („Megállj az természetirtásnak”) vagy „Save nature” („Mentsd a természetet”). A megfigyelők túlnyomó többsége azonban már a veszteg zár legelső napjaiban is a bakui hatóságok által irányított, hibrid hadműveletként kezelték az esetet.¹³ A civilruhás zárlatot rövidesen valóban felváltotta

¹⁰ Armenia Population Movement 2022. *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) Disaster Response Emergency Found (DREF)*. [H. n. és d. n.] <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=582925> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹¹ Shahverdyan, Lilit: Nagorno-Karabakh under total blockade. *Eurasianet* (online), 2023. június 23. <https://eurasianet.org/nagorno-karabakh-under-total-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹² ‘Catastrophic consequences’ of blockade: 40-year-old man dies of starvation in Nagorno-Karabakh. *Արմենիայի Դիմում* (online), 2023. augusztus 15. <https://armenpress.am/eng/news/1117440.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹³ As Azerbaijani blockade drags on, Azerbaijan denies that it’s a blockade. *Eurasianet* (online), 2022. december 21. <https://eurasianet.org/as-azerbaijani-blockade-drags-on-azerbaijan-denies-that-its-a-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

az egyenruhások sorfala, s a 2020. novemberi, háromoldalú megállapodás rendelkezéseit sértő, hatósági ellenőrzőpont létesült a lacsini folyosó azeri ellenőrzés alatt álló oldalán. A blokádnál kiélezteztett és morálisan megtört karabahi örmény szakadárak ellen kilenc hónap vesztégzár után végül 2023 szeptemberében indult meg a végső roham.

A karabahi örmény exodus

A 2023. szeptember 19-én és 20-án, csaknem pontosan 24 órán át tartó hadműveletek során – melyeket egyesek az utolsó, sorban a harmadik karabahi háborúnak neveznek¹⁴ – az azerbajdzsán védelmi erők felmorzsolták a szakadár fegyveresek ellenállását, sőt, az orosz békefenntartókat is visszavonulásra kényszerítették, akiket nem csupán harcjárműveikben, de soraikban is számottevő veszteség ért – egy azeri csapatban öt orosz békefenntartó életét veszítette.¹⁵

Két héttel azután, hogy eldőrdültek az első puskalövések, a terület örmény lakossága szinte teljesen eltűnt. Szeptember 30-ig százezer menekült lépte át a de jure államhatárt, s még napokig menekültek további százai érkeztek Örményországba.¹⁶ A menekültek létszáma tekintetében ellentétes adatokkal lehet találkozni. A Nemzetközi Vöröskereszt 101 848 menekültet tart számon, ám talán a legmegbízhatóbb forrást az örmény kormány Munkaügyi Minisztériuma által a menekültek támogatására nyújtott pénzügyi segélyprogramjának dokumentációja nyújtja: 113 371 fő regisztrált az egyszeri, 100 000 dramós támogatásra.¹⁷ Kijelenthető mindenesetre, hogy a 2020 és 2023 közötti harci cselekmények következtében megközelítőleg 300.000 örmény vált földönfutóvá, s keresett menedéket otthonától távol eső területeken, többnyire Örményország belső országrészeiben. Ez Örményország teljes lakosságának csaknem egytizedének felel meg. Az Európai Bizottság által működtetett, s 2023. október 2-án az örmény kormány kérésére életbe léptetett Union Civil Protection Mechanism által regisztrált 97 840 menekült 52%-a nő és 48%-a

¹⁴ Strachota, Krzysztof: The third Karabakh War. *Center for Eastern Studies – Analyses*. 2023. szeptember 20. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-20/third-karabakh-war> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁵ Задержаны подозреваемые в гибели российских миротворцев. *TACC* (online), 2023. szeptember 21. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18807083> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁶ Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանվել է 100 հազար 417 սնձ. *Արմենպրես* (online), 2023. szeptember 30. <https://armenpress.am/arm/news/1120924/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)

¹⁷ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

férfi, 18%-a hatvan év fölötti, s 31%-a tizennyolc év alatti volt, valamint 230 várandós nő is volt köztük.¹⁸

A menekülthullám megindulása óta komoly vita folyik Örményországban a menekültek státuszjogi helyzetét illetően. A közvélemény és az ellenzéki politikai pártok egy jelentős része nem menekültekként tekint rájuk, hiszen Karabahra sem egy független és különálló államként tekintettek, hanem mint az örmény nemzetállam egy lazán kapcsolt részére, s így a karabahi örmény exodus is csupán, mint belső menekülthullám értelmezhető. A karabahi örmények túlnyomó többsége eleve rendelkezett örményországi útlevelemmel, így a közzelfogás szerint örmény állampolgároknak minősülnek, amelynek következtében a belső menekülteknek járó ellátás illeti őket. Az ellenzéki pártok nagy része a menekültek repatriációját sem egy másik állam, Azerbajdzsán közigazgatási határain belül képzelel el, ragaszkodnak Karabah különállásához, s ahhoz, hogy az elüldözött karabahi örményeknek Azerbajdzsán adminisztratív fennhatósága nélkül legyen lehetőségük visszatérni otthonukba.¹⁹

A 2021 óta kormányzó második Pasinján-adminisztráció eltérő álláspontot képvisel. Artjom Szudzsján, az Igazságügyi Minisztérium tanácsadója kijelentette, a Karabahból Örményországba települni kényszerült lakosságra menekültekként tekintenek, s a számukra kibocsátott útlevelekre mint pusztán útiokmányra, amelynek birtoklása nem jelent automatikusan állampolgársági jogviszonyt. Felidézte az Örményország által az Emberi Jogok Európai Bíróságával is közölt érvrendszert, miszerint a különleges, „070” jelzésű útlevelek csupán a nemzetközi utazást tették lehetővé az Örményország által sem elismert Hegyi-Karabah Köztársaság polgárai számára, a kétoldalú kapcsolatokkal hivatalosan nem rendelkező területek közötti kettősállampolgárság intézményét nem.²⁰

A karabahiak menekültekként való elismerése, és az addig *de facto* fennálló státuszjog újradefiniálása stratégiai lépés az örmény kormány részéről. A nemzetközi menedékjog – így az Örményország és Azerbajdzsán által is aláírt és ratifikált, a menekültek védelméről szóló 1951-es genfi egyezmény és az azt kiegészítő 1967. évi New York-i jegyzőkönyv²¹ – ugyanis, ellentétben a belső menekültek ellátásával kapcsolatban fennálló normákkal, a menekültek jogállását a nemzetközi térben

¹⁸ Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. [H. n.] *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies*, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)

¹⁹ Армяне НК перед выбором – принять гражданство Армении или статус беженца. *JAMnews* (online), 2023. október 10. <https://jam-news.net/ru/статус-карабахски-армян-в-армении> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

²⁰ U.o.

²¹ A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény és 1967. évi jegyzőkönyv. In: Jency Petra – Nagy Boldizsár (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv*. Budapest: Osiris, 2002. 206–224.

tartja, s fenntartja a menekültek jogát az otthonukba való önkéntes visszatérésre, amit a biztonságos életkörülmények helyreállítása és a lakóhelyük szerinti állami adminisztrációval való státuszjogi rendezés előfeltétel. Tehát a menekültstátusz elismerése által a karabahi örmények ügye a diplomáciai úton történő konfliktusrendezés egyik feltételévé vált, amely az örmény alkupozíciókat erősíti egy potenciális béketárgyalás során. A menekültek számára az örmény államigazgatás által nyújtott, átmenetinek szánt ellátórendszerben mindazonáltal bizonyos esetekben a menekültek minél tartósabb integrációját célzó mechanizmusokat fedezhetünk fel, amely a békés konfliktusrendezéssel kapcsolatos jereváni kétélyekre engedhet következtetni.

A menekülthullám óriási terhet rótt az örmény államigazgatásra. A 2023-as menekülthullám elérte a hivatalos örmény lakosságszám 3%-át, ám a kivándorlás és a vendégmunkások ingázása miatt a valóságban akár a 6–7%-ot is meghaladhatja, mialatt az örmény társadalom 26,5%-a a szegénységi küszöb alatt él és a munkanélküliségi ráta megközelíti a 13%-ot.²² A válságra adott kormányzati (és civil) válasz, mindazonáltal, viszonylag jól szervezett és átfogó, érinti a menekültek lakhatását, szociális ellátását és munkaerőpiaci integrációját.

A menekültek integrációját jelentősen megkönnyítik a többségi társadalométól csupán a regionális sajátosságok szintjén eltérő kulturális, vallási és nyelvi adottságok, s az elmúlt harminc év gazdasági-pénzügyi-védelmi egymásrautaltságából fakadó személyes és üzleti kapcsolatháló léte. A menekültek egy messzemenőig befogadó és empatikus közegbe kerültek, nem kell tartaniuk a kirekesztéstől vagy a hátrányos megkülönböztetéstől.²³

A menekültek mintegy 70%-a Jerevánban és környékén, Kotajk/Կոտայք és Ararát/Արարատ tartományok kisebb-nagyobb településein leltek menedékre, holott épp a fővárosban és agglomerációjában tapasztalható a modernkori örmény történelem legnagyobb lakáspiaci árrobbanása a 2022 óta tapasztalt orosz és kelet-európai bevándorlási hullám következtében.²⁴ A fővárosban található ugyanakkor messze a legtöbb munkalehetőség. Menekülttáborok kialakítására nem volt szükség, sikerült mindenkit közintézményekben (iskolákban, használaton kívüli

²² Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. [H. n.] International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)

²³ Lásd Azat Adamian beszámolóját a *Szabad Európa Rádió* riportjában: Kucera, Joshua: despite The Warm Welcome, Karabakh Refugees In Armenia Are Struggling, Unsure Where To Go Next. *Radio Free Europe – Radio Liberty* (online), 2023. december 22. <https://www.rferl.org/a/karabakh-refugees-armenia-welcome-struggling-azerbaijan/32743624.html> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

²⁴ Bővebb magyarázatért lásd: Саргсян, Гаянэ: Как приток российских граждан повлиял на рынок недвижимости Армении. *JamNews* (online), 2024. január 8. <https://jam-news.net/ru/влиание-переезда-россиян-на-рынок-нед/> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

közigazgatási épületekben, sőt, postahivatalokban) és családi otthonokban (olykor rokonoknál, máskor ismeretleneknél) elhelyezni, de sokan vannak, akik rögtön albérletbe költöztek. Utóbbiak számára a kormány lakhatási támogatást nyújtott 2024 márciusáig, havi 50 000 dram (1 HUF ~ 1,1 AMD) összegben. Azok számára pedig, akik készek hosszútávon betagozódni az örmény társadalomba és gazdaságba, s amennyiben még nem tették meg, felveszik az örmény állampolgárságot, az állam fejenként 3 millió dram otthonteremtési támogatást nyújt használt lakásvásárlás vagy új otthon építése esetén – fiatalokéknak és nyugdíjasoknak vissza nem térítendő segély, a munkaképes felnőttek számára hitel formájában.²⁵

Az örmény menekültek munkaerőpiaci integrációja – bár nyelvi nehézségek nem terhelik őket – súlyos nehézségekbe ütközik, s ez az örmény gazdaság általános helyzetével van összefüggésben. Csak a magasan képzett munkaerőből van hiány Örményországban, mialatt a munkanélküliségi ráta meghaladta a 12,5%-ot. Bár 2023 év végéig tízezer menekültet, vagyis a betelepülők mintegy 10 százalékát, akik a munkaképes menekültek mintegy 30 százalékát teszik ki, sikerült munkába állítani Örményországban,²⁶ ez a szám azóta nem emelkedett jelentősen. A jereváni kormányzat Munkaügyi Minisztériuma által felállított Egységes Szociális Ellátórendszer (Աշխատանքի ել Սոցիալական Հարցերի Նախարարություն, Միասնական Սոցիալական Ծառայություն) által kínált munkaerőpiaci integrációs programba 2024 februárjáig mindössze 4611 menekült jelentkezett – közülük 2240 főt referáltak munkaadókhöz és 1761 fő talált állást. A minisztérium által a menekültek továbbképzését és munkavállalását célzó programban 2024 márciusáig mindössze 235 menekült vett részt.²⁷

A menekültek gyakorlatilag a többségi társadalommal megegyező szociális ellátórendszert élveznek Örményországban. A nyugdíjfolyósítás során a Hegyi-Karabah területén bejegyzett munkaviszonyt és sorkatonai szolgálatot is elismerik, a menekült kisdedek és gyermekek állami gondozási és oktatási intézményekbe járhatnak. Az örmény állam csecsemő- és gyermekgondozási támogatást is nyújt a menekült anyák számára – a munkanélküli édesanyák havi ellátása így 2024 márciusában elérte a 172 500 örmény dramot, míg a munkavállaló édesanyákat 140 napos szülési szabadság illeti. Jogosultak továbbá a menekült édesanyák

²⁵ Կառավարությունը մտադիր է ՀՀ քաղաքացիությունը պարտադիր դարձնել բնակարանային սպահովության առաջարկվելիք ծրագրից օգտվող ԼՂ բնակիչների համար. *Արմենպրես* (online), 2024. február 19. <https://armenpress.am/arm/news/1130629.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)

²⁶ 2023-ի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ԼՂ-ից բռնի տեղահանված շուրջ 10 հազար մարդ աշխատանք ունի Հայաստանում. Նիկոլ Փաշինյան. *Լուրերը: աստիճանական այլիք* (online), 2024. február 19. <https://www.1lurer.am/hy/2024/02/19/2023-ի-դեկտեմբերի-31-ի-դրությամբ-ԼՂ-ից-բռնի-տեղահանված-շուրջ-10-հազար-մարդ-աշխատանք-ունի-Հայաստանում-Նիկոլ-Փաշինյան/1080127> [ketöltés ideje: 2024. április 4.]

²⁷ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

a gyermekáldás esetén az örmény nőket illető egyszeri, pénzügyi támogatásra – első és második gyermek után háromszázezer, harmadik és negyedik gyermek után egymillió, az ötödik és a további gyermekek után 1,5 millió örmény dram értékben.²⁸

A kormány mindezen felül minden menekültnek egyszeri, százezer dramossal segélyt ítél, amennyiben nem szállodában vagy vendégházban, de tartósan Örményországban tartózkodnak, s banki megtakarításuk nem haladja meg a kétmillió dram összeget.²⁹

A menekültek azonban elégedetlenek. Rendszeresen a tüntetések Jerevánban – 2024. március 20-án például menekültek százai vonultak az Opera elé, hogy jobb ellátást és a nemzetközi garanciákkal kieszközölt, mielőbbi hazatérésüket követeljék. A kormány lakhatási támogatással kapcsolatos terveit is kritizálták – a februárban előirányzott támogatásnál magasabb összegű, vissza nem térítendő támogatást követeltek. Követelték továbbá, hogy a havi 50 ezer dramossal, havi lakhatási támogatási programot hosszabbítsák meg. Szószólójuk, a korábbi szakadár terület emberi jogi ombudsmanja, Artak Beglarján kijelentette, a menekültek vissza kívánnak térni otthonukba, de nemzetközi garanciákat várnak a közvetlen azeri kormányzatot helyettesítendő, autonóm közigazgatási rendszer felállítására, mivel, mint mondta, az azeri uralom „népirtó rezsimként” működne.³⁰

Azonban a menekültek hazatérése az idő előrehaladtával egyre kilátástalanabbá válik. 2024 áprilisában Oroszország kivonta békefenntartóit Hegyi-Karabahból, s az agdami közös orosz-török megfigyelői missziót is felszámolták, így megszűnt a potenciálisan visszatelepülő örmény lakosság polgári, kisebbségi és alapvető emberi jogainak leendő betartását felügyelni hivatott nemzetközi védőháló.³¹

Hegyi-Karabahból gyakorlatilag eltűnt minden örmény. Mindössze néhány tucatnyian maradtak – őket kezdetben a Nemzetközi Vöröskereszt látta el élelemmel, mialatt a bevonuló azeri hatóságok útlevelüket bevonták s megszüntették a korábbi telefon- és internetkapcsolataikat.³² Feltételezhető azonban, hogy különösebb atrocitások nem érik őket – ami nem mondható el a 2023. szeptemberi konvojából a lacsini ellenőrzőponton kiemelt, háborús bűnökkel és államellenes

²⁸ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

²⁹ A Munkaügyi Minisztérium adatait Zaruhi Manucsarján, a tárca szóvivője bocsátotta rendelkezésemre. További információkért lásd: <https://mlsa.am/>

³⁰ Աղբրեզանցիները հասնելու են Երևան, եթե իշխանությունը շարունակի խուսափել բախումներից. Արտակ Բեգլարյան. *Factor.am* (online), 2024. március 20. <https://factor.am/754204.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)

³¹ Песков подтвердил начало вывода миротворцев РФ из Карабаха. *TACC* (online), 2024. április 17. <https://tass.ru/politika/20570981> (Letöltés ideje: 2024. május 29.)

³² Lásd Cory Popp és Lindsey Snell oknyomozó újságírók riportját az X-en: <https://twitter.com/LindseySnell/status/1717598708496302345> (Letöltés ideje: 2024. április 2.)

bűncselekményekkel vádolt, most büntetőeljárás alatt álló karabahi örmény veteránokról és szakadár politikusokról.

Összességében kijelenthető, hogy 2023 szeptemberében egy többezer éves, őslakos kultúra tűnt el a Dél-Kaukázusból. Hegyi-Karabah örmény kulturális és vallási emlékhelyei az örmény nemzet antikvitásig visszanyúló szakrális- és kulturális emlékezeti helyei, így Tigranakert 2100 éves romjai, a térség egyik legrégebb, Kr. u. 1. századi alapítású monostora, Dadivank, s megannyi, ó- és középkori alapítású vár- és templomrom, illetve az Örmény Apostoli Egyház tucatnyi, az utolsó pillanatilag élő egyházközsége és imahelye néptelenedett el.³³

A „Nagy Visszatérés” – a karabahi kényszerszermigráció másik oldala

Mialatt a karabahi örmények elhagyni kényszerültek otthonukat, addig a terület másik őshonos népessége, az azerbajdzsán, megkezdhette visszatérését korábbi otthonába. Hegyi-Karabah Autonóm Terület lakossága 1989-ben 77%-ban örmény volt (145 450 fő) és 21%-ban azeri (40 688 fő), ám az első karabahi háború során a szakadárok által elfoglalt további hét területen az azerbajdzsánok voltak többségben. Az 1988 februárjától eszkalálódó örmény-azeri konfliktus következtében mintegy kétszázezer azerbajdzsán (és 2500 kurd) kényszerült elhagyni örményországi otthonát, míg a karabahi háború összecsapásai előtt, az Állami Statisztikai Hivatal (Goskomstat) adatai szerint, mintegy 604 000 fő menekült Azerbajdzsán belső területeire. A hozzávetőlegesen nyolcszáz ezer fős kényszerszermigrációs hullám akkor az ország lakosságának 10%-át tette ki. A hivatalos adatokat azonban az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) és a Nemzetközi Migrációs Szervezet (IOM) vitatja, 750–780 ezer főre teszi a menekültek és belső menekültek számát, akik közül 32 ezren kurdok, oroszok és mesketi törökök voltak.³⁴

A menekülthullám ellátása rendkívüli kihívást jelentett a frissen függetlennedett államnak. Az érkezőket önkormányzati épületekben, hat állandó és 43 átmeneti szálláshelyen helyezték el szerte Azerbajdzsánban, többségük, sőt, azóta már a menekültek második és harmadik generációja is, máig tömegszállításokon él.³⁵ Az elvesztett területek és a menekültek hazatérése a modern Azerbajdzsán nemzeti identitásának talán legjelentősebb elemévé vált az első karabahi háborút követő év-

³³ [Staff, A&S Communications:] Hundreds of Armenian heritage sites at risk in Nagorno-Karabakh. *Cornell University, College of Arts and Sciences*. 2023. szeptember 21. <https://as.cornell.edu/news/hundreds-armenian-heritage-sites-risk-nagorno-karabakh> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

³⁴ Yunusov, Arif: Asylum seekers, refugees, and IDPS in Azerbaijan: issues and perspectives. *CARIM-East Explanatory Note 13/125* (2013. szeptember.): 1–2.

³⁵ *Rövid áttekintés Karabah történetéből*. [N. n.] Baku, 2006. (Karabah tényei és valósága sorozat 5.)

tizedekben. Az irredentizmus és a repatriáció ígérete vált az azeri társadalom mobilizálásának egyik legfőbb eszközévé a fokozatosan kiépülő, s idővel dinasztikussá váló Alijev-kormányzat számára. Mikor végül 2020 és 2023 között Azerbajdzsán erővel állította helyre területi integritását, a lakosság túlnyomó többsége támogatta a bakui kormányzatot revíziós politikájában, amit a 2024. februári államfőválasztás erősített meg – a 2003 óta regnáló elnök a voksok 92%-át kapta.³⁶

A 2020-as háborút követő hetekben, a háború sújtotta területek újjáépítésével együtt, megkezdődött a harminc évvel korábbi kényszermigrációs hullám belső menekültjeinek lépcsőzetes visszatelepítése korábbi otthonukba, amelyet az azeri nyilvánosságban a „Nagy Visszatérésnek” neveznek. Hétről hétre 20–30 újabb család tér vissza otthonába a Karabahot övező, korábban örmény megszállás alatt tartott területeken. Fontos különbség a 2023 szeptembere előtt és az azt követően folytatott hazatelepítési akciókban, hogy újabban nem a szakadár területek keleti és déli, hanem elsősorban a nyugati, Örményországhoz legközelebb eső területeire, különösen a Lacsini járásba telepítik a belső menekülteket.³⁷

Bár Azerbajdzsán kormányzata beteljesítette a politikai diskurzus által nemzeti és történelmi hivatásaként aposztrofált területi revíziót, továbbra is az irredentizmus maradt a társadalmi mobilizáció fő eszköze, ám ezúttal már nem a megszállt területekkel, hanem Örményország déli és délkeleti tartományaival, különösen Szjunik (Zangezur) területével, az azeri közbeszédben újabban „Nyugat-Azerbajdzsánnak” nevezett területekkel szemben. Baku a békekötés egyik feltételül szabta a mintegy kétszáz ezer, Örményországból az első karabahi háború alatt elmenekült azeri visszatelepülésének lehetővé tételét.³⁸ Óriási tőkeinjekciót kapott a Nyugat-Azerbajdzsán Közösség nevű civil szervezet, képviselői sorra kilincselnek az ENSZ, az EBESZ, az EU és más szervezetek humanitárius, emberi jogi és migrációs szervezeteinél.³⁹

A visszatelepítés megvalósítása azonban több szempontból is problémás. Egyrésztől nincs valós igény az Örményországból elmenekült azeriek között a visszatelepülésre. Túlnyomó többségük rendes adás-vételi úton vált meg örményországi

³⁶ A választások tisztaságát azonban nemzetközi megfigyelők vitatják. Vö.: Bagirova, Nailia: OSCE raises concerns over fairness of Azerbaijan election. *Reuters* (online), 2024. február 8. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/azerbaijan-president-aliyev-re-elected-with-over-90-vote-electoral-commission-2024-02-08/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

³⁷ The Great Return: Azerbaijan relocates 79 more residents to Lachin. *Azertac* (online), 2024. március 30. https://azertag.az/en/xeber/the_great_return_azerbaijan_relocates_79_more_residents_to_lachin-2958239 (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

³⁸ Baku pushes rights of „Western Azerbaijan” in negotiations with Yerevan. *Eurasianet* (online), 2023. március 29. <https://eurasianet.org/baku-pushes-rights-of-western-azerbaijan-in-negotiations-with-yerevan> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

³⁹ Western Azerbaijan Community to be represented at UN meeting on Armenia’s report. *AzerNews* (online), 2024. április 5. <https://www.azernews.az/nation/215571.html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

ingó és ingatlan vagyonától, az elmúlt harminc év alatt egzisztenciát és családi kapcsolatokat létesítettek Azerbajdzsánban, kétséges, hogy egy szűk rétegen túl tömegek lennének hajlandók Örményországban, örmények közt folytatni életüket. Másrészt Örményország sem mutat hajlandóságot a repatriációra, s az Azerbajdzsánból és Nahicsevából 1988 és 1992 között elüldözött mintegy négyszázezer örmény visszatelepülésének kérdéséhez köti az ügyet.⁴⁰

Hasonló földrajzi-politikai identifikációs folyamatok zajlanak Iránnal szemben is. Először 2012-ben, legutóbb pedig 2022 decemberében merült fel az azeri kormánypárt részéről a javaslat, hogy Azerbajdzsán hivatalosan is vegye fel az „Észak-Azerbajdzsán” nevet, alig burkolt területi követeléssel élve déli szomszédjukkal szemben. Irán északi részén, „Dél-Azerbajdzsánban” ugyanis különböző becslések szerint 14–20 millió fős azerbajdzsán kisebbség él. Az azeri tömbterületek egyesítésének ötlete erős társadalmi támogatást élvez Azerbajdzsánban.⁴¹

Következtetések helyett – megjegyzések a multilateralizmus válságáról

A karabahi örmény menekültek helyzetével kapcsolatban 2024 tavaszán nehéz távlati következtetések vonni. Otthonukba való visszatérésük esélye rendkívül alacsony. Bár az orosz külügy állítja, a Bakuval folytatott tárgyalásaiknak sarkalatos pontját képezi a menekültek repatriációja, az orosz békefenntartók kivonásával azonban kivitelezése gyakorlatilag ellehetetlenült. A karabahi konfliktus erőszakos lezárása és a menekültek kilátástalan helyzete ugyanakkor már a 2023. szeptemberi események másnapján fontos következtetések levonására nyújtott lehetőséget a nemzetközi jog és multilateralizmus válságos állapotával kapcsolatban.

„Az 1945 utáni nemzetközi rendszer válságban van”⁴² – állítják egyre egységesebben a nemzetközi jog és a multilateralizmus szakértői.⁴³ Nem csupán az elemzők, de a nemzetközi rendet formáló döntéshozók is egyre súlyosabb kételyeket fogalmaznak meg a fennálló nemzetközi jog- és intézményrendszer hosszútávú

⁴⁰ «Азербайджан имеет территориальные претензии к Армении» – Никол Пашинян. *JAMnews* (online), 2023. március 15. <https://jam-news.net/ru/пресс-конференция-никола-пашиняна-2/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴¹ Предлагается сменить название Азербайджана. Кому это надо? Комментарии. *JAMnews* (online), 2022. december 1. <https://jam-news.net/ru/предлагается-сменить-название-азерб> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴² Reus-Smit, Christian – Zarakol, Ayşe: Polymorphic justice and the crisis of international order. *International Affairs*, 2023/1. 1.

⁴³ Stephan, Paul B. : The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, No. 920–921 (2022. november).

fenntarthatóságával kapcsolatban.⁴⁴ A nagyhatalmi erőviszonyok átrendeződésével kapcsolatban az USA Nemzeti Hírszerzési Tanácsa által 2040-re jósolt öt forgatókönyv közül csak egy, a legoptimistább (és egyben legvalószínűtlenebb) számol a jelenlegi nemzetközi jog- és intézményrendszer további dominanciájával, a többi a hatalmi-szövetségi rendszerek töredezett, versengő, sőt, akár kaotikus erőviszonyait vizionálja.⁴⁵

A 2020–2023 közötti karabahi eseményekre is tekinthetünk, mint a nemzetközi jogi normák és intézményi rendszer kudarcára. A konfliktusok fegyveres rendezését ugyanis tiltja az ENSZ Alapokmánya, mely elvet Azerbajdzsán nemegyszer magáévá tette, elkötelezve magát a karabahi konfliktus békés rendezése mellett többek között az Európa Tanácsba való csatlakozása során.⁴⁶ Baku és Jereván újra és újra hitet tett a diplomáciai párbeszéd fenntartása mellett az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) minszki csoportja és más nemzetközi fórumok (például a 3+3 Platform, FÁK etc.) kereteiben.⁴⁷ Sőt, a 2020. novemberi moszkvai nyilatkozatban is hitet tettek a békés konfliktusrendezés mellett, ám végül a lacsini blokád és a 2023. szeptemberi harci cselekmények a konfliktus erőszakos, a nemzetközi jogi normákkal ellentétes lezárását eredményezte. A Német Külügyi Tanács (*Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik*) egészen odáig megy, hogy a karabahi események az ukrainai háború után az „autoriter rendszerű” konfliktusrendezés globális térnyerésének legfőbb állomásaként értelmezhető, amely az ukrainai orosz agresszió modelljét exportálja a világ önkényuralmi rendszereibe.⁴⁸

Jelen sorok szerzője egyetért azzal, hogy a nemzetközi jog- és intézményrendszer tekintélyvesztésével párhuzamosan a jövőben tovább fog szűkülni a konfliktusok békés, diplomáciai úton történő rendezésének lehetősége, ami a humanitárius válságok eszkalációjával és számbeli növekedésével járhat világszerte. Nem tekint mindazonáltal válságként a folyamatra – a nemzetközi humanitárius jog- és intézményrendszer ugyanis, rövid története során minden esetben, az adott geopolitikai erőviszonyok játékszere volt, univerzalitását és semlegességét még az amerikai

⁴⁴ Lásd pl. Szubrahmanjam, Dzsajsankar: *India útja – Stratégiák egy bizonytalan világban*. Budapest: MCC Press, 2023.

⁴⁵ *Global Trends 2040. A more contested world*. [N. n. és h. n.] A publication of the National Intelligence Council. March 2021. 108–119.

⁴⁶ Azerbaijan's application for membership of the Council of Europe. Opinion 222 (2000) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/16816/html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)

⁴⁷ Lásd többek között: Joint Statement by the Heads of Delegation of the Minsk Group Co-Chair Countries and the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia Athens, December 1, 2009. *MC.DEL/43/09*, illetve Statement in response to the Reports by the Co-Chairs of the Minsk Group and the Personal Representative of the Chairman-in-Office delivered by Ambassador Ashot Hovakimian at the 738th Meeting of the OSCE Permanent Council November 6, 2008. *PC.DEL/969/08*.

⁴⁸ Meister, Stefan: Nagorno Karabakh: The Rise of Authoritarian “Conflict Resolution”. *Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik Memo*, October 2023.

hegemónia unipolaritása pillanatában sem sikerült biztosítania. Az EBESZ tehetetlensége a karabahi konfliktusrendezéssel kapcsolatban az elmúlt harminc évben a multilateralizmus korrupciójának és tehetetlenségének egyik jelképévé vált, így a nemzetközi intézményrendszer válságáról csupán annyiban beszélhetünk a közmúlt, mint amennyiben a távolabbi múlt, a tétlenség évtizedei tekintetében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 2023-ի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ԼՂ-ից բռնի տեղահանված շուրջ 10 հազար մարդ աշխատանք ունի Հայաստանում. Նիկոլ Փաշինյան. *Լուրերը: ամառին լրատվական ալիք* (online), 2024. február 19. <https://www.1lurer.am/hy/2024/02/19/2023-ի-դեկտեմբերի-31-ի-դրությամբ-ԼՂ-ից-բռնի-տեղահանված-շուրջ-10-հազար-մարդ-աշխատանք-ունի-Հայաստանում-Նիկոլ-Փաշինյան/1080127> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Լեռնային Ղարաբաղից բռնի տեղահանվել է 100 հազար 417 անձ. *Արմենպրես* (online), 2023. szeptember 30. <https://armenpress.am/arm/news/1120924/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- A menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezmény és 1967. évi jegyzőkönyv. In: Jeney Petra – Nagy Boldizsár (szerk.): *Nemzetközi jogi olvasókönyv*. Budapest: Osiris, 2002. 206–224.
- Antiterror tədbirlərində 192 hərbcı, 1 mülki şəxs şəhid olub, 511 hərbcı yaralanıb. *Report.az* (online), 2023. szeptember 17. <https://report.az/sehiyye-xeberler/azerbaycan-respublikasi-sehiyye-nazirliyinin-melumatı/> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Արցախը փախստականների համար ապաստարանների հարցով դիմել է Ռուսաստանին. *Լուրերը: ամառին լրատվական ալիք* (online), 2020. december 23. <https://www.1lurer.am/hy/2020/12/23/Արցախը-փախստականների-համար-ապաստարանների-հարցով-դիմել-է-Ռուսաստանին/383805> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Armenia Population Movement 2022. *International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC) Disaster Response Emergency Found (DREF)*. (H. n. és d. n.) <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=582925> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Armenia, Europe region – Population Movement. Operation Update #3. Emergency Appeal No. MDRAM012. (H. n.) International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, 2024. február 22. <https://adore.ifrc.org/Download.aspx?FileId=804574> (Letöltés ideje: 2024. március 29.)
- Армяне НК перед выбором – принять гражданство Армении или статус беженца. *JAMnews* (online), 2023. október 10. <https://jam-news.net/ru/стату-с-карабахски-армян-в-армении> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)

- As Azerbaijani blockade drags on, Azerbaijan denies that it's a blockade. *Eurasianet* (online), 2022. december 21. <https://eurasianet.org/as-azerbaijani-blockade-drags-on-azerbaijan-denies-that-its-a-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Azerbaijan's application for membership of the Council of Europe. Opinion 222 (2000) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. <https://pace.coe.int/en/files/16816/html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Azerbaijan's casualties in tensions on Armenian border rise to 80 — ministry. *TASS* (online), 2022. szeptember 17. <https://tass.com/world/1509321> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Азербайджан имеет территориальные претензии к Армении» – Никол Пашинян. *JAMnews* (online), 2023. március 15. <https://jam-news.net/ru/пресс-конференция-никола-пашиняна-2/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Bagirova, Nailia: OSCE raises concerns over fairness of Azerbaijan election. *Reuters* (online), 2024. február 8. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/azerbaijan-president-aliyev-re-elected-with-over-90-vote-electoral-commission-2024-02-08/> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Baku pushes rights of „Western Azerbaijan” in negotiations with Yerevan. *Eurasianet* (online), 2023. március 29. <https://eurasianet.org/baku-pushes-rights-of-western-azerbaijan-in-negotiations-with-yerevan> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- 'Catastrophic consequences' of blockade: 40-year-old man dies of starvation in Nagorno-Karabakh. *Արմենիայի Կրկնայրևու* (online), 2023. augusztus 15. <https://armenpress.am/eng/news/1117440.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Popp, Cory és Snell, Lindsey oknyomozó újságírók riportját az X-en: <https://twitter.com/LindseySnell/status/1717598708496302345> (Letöltés ideje: 2024. április 2.)
- Global Trends 2040. A more contested world.* (C. n. és h. n.) A publication of the National Intelligence Council. March 2021. 108–119.
- Hundreds of Armenian heritage sites at risk in Nagorno-Karabakh. *Cornell University, College of Arts and Sciences*. 2023. szeptember 21. <https://as.cornell.edu/news/hundreds-armenian-heritage-sites-risk-nagorno-karabakh> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Joint Statement by the Heads of Delegation of the Minsk Group Co-Chair Countries and the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia Athens, December 1, 2009. *MC.DEL/43/09*.
- Կառավարությունը մտադիր է ՀՀ քաղաքացիությունը պարտադիր դարձնել բնակարանային ապահովության առաջարկվելիք ծրագրից օգտվող ԼՂ բնակիչների համար. *Արմենիայի Կրկնայրևու* (online), 2024. február 19. <https://armenpress.am/arm/news/1130629.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)
- Kucera, Joshua: Despite The Warm Welcome, Karabakh Refugees In Armenia Are Struggling, Unsure Where To Go Next. *Radio Free Europe – Radio Liberty* (online), 2023. december 22. <https://www.rferl.org/a/>

- karabakh-refugees-armenia-welcome-struggling-azerbaijan/32743624.html (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Ադրբեջանի վերջին հարձակման հետևանքով ԼՂ-ում գնդվել է 223 անձ, որոնցից 5-ն՝ անչափահաս. Քյարամյան. *Արմենպրես* (online), 2024. január 5. <https://armenpress.am/eng/news/1127400.html> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Ադրբեջանցիները հասնելու են Երևան, եթե իշխանությունը շարունակի խուսափել բախումներից. Արսակ Բեգլարյան. *Factor.am* (online), 2024. március 20. <https://factor.am/754204.html> (Letöltés ideje: 2024. március 22.)
- Meister, Stefan: Nagorno Karabakh: The Rise of Authoritarian “Conflict Resolution”. *Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik Memo*, October 2023.
- Минобороны сообщило о гибели российских миротворцев в Нагорном Карабахе. *Tass* (online), 2023. szeptember 20. <https://tass.ru/armiya-i-opk/18799477> (Letöltés ideje: 2024. február 16.)
- Ներդրողի Ուղեցույց*. (N. n.) Ստեփանակերտ: Արցախի Ներդրումային Հիմնադրան, 2011. 4–6.
- Опубликован официальный текст заявления премьер-министра Армении, президентов России и Азербайджана. *Արմենպրես* (online), 2020. november 10. <https://armenpress.am/rus/news/1034480/> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Stephan, Paul B., : The crisis in international law and the path forward for international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, No. 920–921 (2022. november).
- Песков подтвердил начало вывода миротворцев РФ из Карабаха. *TACC* (online), 2024. április 17. <https://tass.ru/politika/20570981> (Letöltés ideje: 2024. május 29.)
- Саргсян, Гаянэ: Как приток российских граждан повлиял на рынок недвижимости Армении. *JamNews* (online), 2024. január 8. <https://jam-news.net/ru/влияние-переезда-россиян-на-рынок-нед/> (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Reus-Smit, Christian – Zarakol, Ayşe: Polymorphic justice and the crisis of international order. *International Affairs*, 2023/1. 1.
- Rövid áttekintés Karabah történetéből*. (N. n.) Baku, 2006. (Karabah tényei és valósága sorozat 5.)
- Shahverdyan, Lilit: Nagorno-Karabakh under total blockade. *Eurasianet* (online), 2023. június 23. <https://eurasianet.org/nagorno-karabakh-under-total-blockade> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Սահմանազատումը չպետք է վերածվի «Հ»-ի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու գործիքի. ԱԳ նախարար. *Ազատույուն Նախընկալան* (online), 2022. december 1. <https://www.azatutyun.am/a/32157594.html> (Letöltés ideje: 2024. április 3.);
- Statement in response to the Reports by the Co-Chairs of the Minsk Group and the Personal Representative of the Chairman-in-Office delivered by Ambassador

- Ashot Hovakimian at the 738th Meeting of the OSCE Permanent Council November 6, 2008. *PC.DEL/969/08*.
- Strachota, Krzysztof: The third Karabakh War. *Center for Eastern Studies – Analyses*. 2023. szeptember 20. <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-20/third-karabakh-war> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Szubrahmanjam, Dzsajsankar: *India útja – Stratégiák egy bizonytalan világban*. Budapest: MCC Press, 2023.
- The Great Return: Azerbaijan relocates 79 more residents to Lachin. *Azertac* (online), 2024. március 30. https://azertag.az/en/xeber/the_great_return_azerbaijan_relocates_79_more_residents_to_lachin-2958239 (Letöltés ideje: 2024. április 4.)
- Western Azerbaijan Community to be represented at UN meeting on Armenia’s report. *AzerNews* (online), 2024. április 5. <https://www.azernews.az/nation/215571.html> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)
- Yunusov, Arif: Asylum seekers, refugees, and IDPS in Azerbaijan: issues and perspectives. *CARIM-East Explanatory Note* 13/125 (2013. szeptember.): 1–2.
- Задержаны подозреваемые в гибели российских миротворцев. *TASS* (online), 2023. szeptember 21. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/18807083> (Letöltés ideje: 2024. április 3.)
- Предлагается сменить название Азербайджана. Кому это надо? Комментарии. *JAMnews* (online), 2022. december 1. <https://jam-news.net/ru/предлагается-сменить-название-азерб> (Letöltés ideje: 2024. április 5.)